

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ: “Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

Mehmet Vefa NALBANT*

Özet: Türkçede kim ile yapılan birleşik cümlelerin ortaya çıkışı, tercüme faaliyetleri ile birlikte yabancı dillerin cümle yapısından etkilenmenin başladığı Eski Uygur Türkçesi dönemine denk gelir. Özellikle Sogdça ve Sanskritçe gibi Hint-Avrupa kökenli dillerin yapısında bulunan bu tip cümlelerin Türkçeye çevrilmesi sırasında gereksinim duyulan bağlaçlı cümle yapısı, kim, ne, kayu gibi Türkçe soru zamirlerinin bağlayıcı olarak kullanılmasyla giderilmiştir.

Bu cümle yapısı ilk İslami dönem Türkçe metinlerinde de görülmeye devam etmiştir. Karahanlı dönemi metinlerinin tümünde bulunan kim’li cümlelere karşılık, DLT’de kim ile kurulmuş bir cümle örneğine rastlanılmaması dikkat çekicidir. DLT’de fiilimsilerle kurulan cümle yapıları ile bazı bağlaçların kullanımıyla oluşturulan birleşik cümlelere yer verilmiştir. Aşağı yukarı aynı dönemin ürünleri olan Kutadgu Bilig’de kim ile kurulmuş cümleler varken, Kaşgarlı Mahmut’un bu cümlelere ilişkin bir bilgi veya örnek vermemesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Kaşgarlı Mahmut Türkçenin kendi ürünü olan cümleleri seçerken farkında olarak veya olmayarak kim’li cümlelere benzer Türkçe bir cümle yapısını örnekleriyle ortaya koymuştur. Çalışmamızda kim’siz ol’lu cümleler adını verdiğimiz bu cümle yapısı Türkçenin, Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi birleşik cümle yapılarıyla karşılaştırılarak açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ol’lu cümleler, Kim’li cümleler, birleşik cümleler, Eski Türkçe,.

A Different Sentence Type In Karakhanid Turkish : Sentences With “Ol-” But Without “-Kim”

Abstract: Turkish compound sentences, specifically relative clauses with “kim”, first appeared in the Old Uygur Turkish period when Turkish had been influenced by a number of foreign languages. In particular, Turkish interrogative pronouns such as “kim, ne, kayu were borrowed from Indo-European languages like Soghdian and Sanskrit, when such constructions were translated into Turkish. This kind of sentence structure continued to appear in the first Islamic Period Turkish texts. It is noteworthy that the Divanü Lügat-ü-Türk (DLT) did not include such patterns although all Karakhanid texts had compound sentences with -Kim. While the constructions with -Kim could be observed in Kutadgu Bilig published approximately at the same period, it is attention-grabbing that Mahmud Kashgari

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi. E-Posta: vnalbant@gmail.com.

did not explain such structures or even give an example for similar structures in his work. Instead of such borrowed compound forms, he preferred using original Turkish sentences and supply a different Turkish structure (Ol- constructions) alternative to the sentences with –Kim consciously or not. In our study, we aim to explain this alternative structure under the heading Ol- constructions without –Kim and compare the variants in Köktürk, Old Uighur, and Karakhanid Turkish Periods.

Keywords: *ol / kim constructions, compound sentences, relative clauses in Old Turkish.*

0. GİRİŞ

Türkçede birleşik cümle yapıları üzerinde çok değerli çalışmalar yapılmış ve bu cümle yapılarının tarihî ve çağdaş Türkçe metinlerindeki durumu ortaya konmuştur. Bununla birlikte bu tip yapıların aydınlatılmayan veya henüz araştırılmayan bazı yönleri de vardır.

Köktürk ve Eski Uygur dönemi eserlerinde Türkçenin genel söz dizimi kurallarına uygun cümlelerin yer aldığını söylemek kolaylıkla mümkündür. Eski Uygur dönemi külliyatı içinde yer alan eserlerde görülen cümlelerin bir kısmı ise yabancı etkiler altında meydana gelmiştir. Bu tip cümle yapıları Türkçede bugün bile kullanılan söz dizimsel ödünçlemelerden olmuşlardır. Bu cümle yapılarından *kim* ile kurulmuş olanların Köktürk harfli metinlerde kullanılmamış olması Türkçeye yabancı olduklarını göstermektedir. Eski Uygur Manihaist ve Budist çevre külliyatını oluşturan eserlerin önemli bir bölümünde *kim* ile kurulmuş çeşitli cümlelerle karşılaşmak mümkün olmaktadır. Eski Uygurcanın özelliklerini küçük farklarla devam ettiren Karahanlı Türkçesinin bütün eserlerinde *kim*'li birleşik cümle yapısı kullanılmış olmakla birlikte, bu tip cümleler daha çok Kur'an tercümelerinde karşımıza çıkmaktadır. DLT ise, *kim* ile kurulmuş herhangi bir cümle bulundurmaması yönüyle alanın diğer eserlerinden ayrılır. DLT'de farklı yollarla yapılmış birleşik cümle yapıları yer almaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı ise *kim* bağlacının varlığını hissettiren fakat bu bağlacın olmadığı cümlelerdir. Bu makalenin sınırları içerisinde Eski Türkçede (Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı) birleşik cümle üzerinde durulduktan sonra, DLT'de söz konusu edilen *kim*'siz *ol*'lu birleşik cümleler incelenilecek ve bunlarla ilgili karşılaştırma ve değerlendirmelere gidilecektir.

1. Köktürk Harfli Metinler İle Manihaist ve Budist Çevre Metinlerinin Kim'li Cümle Yapısına Kısa Bir Bakış

Köktürk dönemi metinlerinin cümle yapısına bakıldığında karşımıza basit ve açık, fiilimsili yan cümlelerle genişletilen bir cümle yapısı çıkar. Birleşik cümleler ise ya sıralama ya da bağımlı kılma yolu ile yapılır. Sıralama ya bağlaçsız ya da *udu* ve *yeme* gibi bağlaçlarla yapılır (Tekin, 2000: 213-215).

Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş (KT G 9)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

“Bilge kağanmış, alp kağanmış.”

İl yeme il boltı bodun yeme bodun boltı (T 56)

“İl il oldu, millet yine millet oldu.”

Bağlanma ise belirli yüklem yapılarının temel cümlelerin önüne alınması ve *teyin*, *tip*, *üçün* gibi yan cümle bağlaçlarının temel cümleye eklenmesiyle oluşur (Tekin, 2000: 215).

Kara bodun kaganım kelti tip ögirip sebinti (BK D 41)

“Halk kağanım gelid diye çoşup sevindi.”

Köktürk dönemi metinlerinin söz dizimini konu alan eserinde 1025 cümle üzerinde çalışan Cengiz Alyılmaz, 251 cümle kalıbı tespit etmiştir. Bu cümle kalıpları içinde *kim* ile bağlanan bir cümle bulunmamaktadır. Alyılmaz, Orhun yazıtlarının asıl cümle tipinin kurallı cümlelerden oluştuğuna vurgu yapar ve devrik cümle yapısının da fazlaca kullanıldığına değinir (Alyılmaz, 1994). Orhun yazıtlarında bu cümle yapısının bulunmaması söz dizimi konusunda Türkçenin Hintçe, Soğdça, Toharca gibi dillerden henüz yapı kopyalamadığına işaret eder.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise, Türkçenin mevcut cümle yapılarına başka dillerden ödünç alınmış cümle yapıları da eklenmiştir. Genel olarak Eski Türkçenin cümle yapısı cümle başlatıcısı, cümle belirleyicisi, özne, nesne, yüklem olarak ortaya konmuştur (Gabain, 1988: 123). Bu cümle yapısı yan cümlelerle genişletilebilir. Fillimsilerle kurulan bu cümleler dışında, cümle genişletmenin bir başka yolu da, tercümenin ve Türkistan ahalisinin çok dilliliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve git gide genişleyen bir şekilde soru sözcüklerinin nispet cümleleri oluşturmak üzere kullanılmalarıdır. Köktürk harfli metinlerde görülmeyen bu cümle yapısının Manihaist ve Budist çevre metinlerinde karşımıza çıkması Türkçenin gramer yapısının dışında yabancı bir etkinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu yabancı etkinin görüldüğü Manihaist ve Budist çevreye ait Türkçe metinlerde bulunan yardımcı cümleler üzerine yaptığı önemli çalışmasında Şinasi Tekin, bu dönem metinlerinde yer alan yardımcı cümle yapılarını ve yan cümlelerin oluşma yollarını ortaya koymaktadır (Tekin, 1965). Altı tip yardımcı cümle belirleyen Tekin, bu cümleleri önce baş cümlelerin yüklemiyle olan ilgilerine göre ayırmış, daha sonra da bağlayıcıların aldıkları çeşitli görevlere göre alt bölümlerde incelemiştir. Tekin, yardımcı cümleleri; Özne cümlesi, Nesne cümlesi, Tümleç cümlesi, Vasıflama cümlesi, Şart cümlesi, Bağ cümlesi olmak üzere altı başlıkta değerlendirmiştir. Tekin bu altı başlık altında değerlendirdiği yardımcı cümlelerden alt başlıklarda bağımsız yüz tip cümle yapısı ortaya koymuştur (Tekin, 1965: 35-63). Tekin’in ortaya çıkardığı bu cümle yapılarından *kim*’li olanlarının bir kısmı burada gösterilecek (Tekin, 1965: 35-63), makalede yer alan diğer bazı yardımcı cümle yapılarından da, ilerleyen bölümlerde karşılaştırma yapmak üzere yararlanılacaktır.

Ne muş tak boltı kim antag teñri teg erdini teg ögüküñizni ölüm yiriñe idur siz (KP XXIV).

Ol kim kamağ mhabutlar birteg ezük titirler (AY 366-23).

Ol kim burkan titir nom oluk erür (TT VI, 418)

Aş kim ol etüzinte kirür ölür (M III, 12, 1-4)

Eski Türkçedeki yardımcı cümleleri Şinasi Tekin'in tasnifine yakın bir şekilde ele alan Marcel Erdal, bu cümleleri bağlanmış veya değiştirilmiş isim olarak görev alan yardımcı cümleler, tamamlayıcı yardımcı cümleler, niteleyici yardımcı cümleler, şartlı ve kabul ifade eden yardımcı cümleler, ilgi zamiriyle bağlı yardımcı cümleler şeklinde ana başlıklarda ele almış ve kendi içinde de alt başlıklarda incelemiştir (Erdal, 2004: 436-504). Erdal'ın tasnifinde *kim*'li cümleler ifade ettikleri anlama bağlı olarak bu başlıklardan herhangi birinde bulunabilmektedirler. *Kim* ile bağlanan bazı yardımcı cümleleri ardışık cümleler adını verdiği ayrı bir alt başlıkta inceleme yoluna giden Erdal, *kim* bağlacının Orhun Türkçesi dönemi metinlerinde bulunmadığını belirtir. *Kim* bağlacının Manihaist ve Budist çevre metinlerinde genellikle neden bildirdiğine dikkat çeken Erdal, *kim*'li cümleler için yukarıda değindiğimiz kitabındaki diğer bölümlere gönderme yapar (Erdal, 2004:493).

Gerek Köktürk gerekse Manihaist ve Budist Uygur metinlerinin cümle yapısı üzerinde duran bilim insanlarının *kim*'li cümlelerin tercümenin etkisiyle ortaya çıkmış oldukları yönünde ortak bir görüşe sahip oldukları görülmektedir. Bu tercümelede ödünç alınan zamirli birleşik cümle yapıları (relative clause), Türkçe söz varlığından alınan *kim*, *kayu*, *ne* gibi soru zamirleri kullanılarak oluşturulmuştur. Bağlama görevinde kullanılan sözcüklerin tıpkı bugünkü İngilizcede de devam eden ve soru zamirleriyle kurulmuş cümle yapısına benzemesi bu yapının Hint-Avrupa dillerinin birinden (Hintçe, Toharca, Soğdça) ödünçlenmiş olduğunu göstermektedir.

2. Karahanlı Türkçesi Dönemi Metinlerinin Kim'li Cümle Yapısı

Karahanlı Türkçesi metinlerinde, Kutadgu Bilig başta olmak üzere, Atabetü'l-Hakayık ve özellikle Kur'an tercümelerinde *kim*'li birleşik cümlelerde dikkat çekici bir artış söz konusudur. DLT'de ise *kim* ile kurulmuş bir cümle bulunmamaktadır. DLT dışındaki eserlerde tespit ettiğimiz bu cümlelerden özellikle *kim ol* ve *kim kim* ile kurulmuş cümleler, DLT'de söz konusu edeceğimiz cümle yapılarıyla benzerlik göstermektedir. Kur'an tercümelerinde yer alan *kim*'li cümleler ise DLT'deki *kim'siz ol'lu* cümlelerden çok Arapça ve Farsça birleşik cümle yapılarına benzemektedir.

Karahanlı Türkçesi dönemi Kur'an tercümeleri *kim* ile kurulmuş birleşik cümle yapıları bakımından son derece zengindir. Fakat bu tercümelerden bir kısmı satır içi tercüme olmaları dolayısıyla cümleleri bakımından Türkçe söz dizimine uygunluk göstermemektedir. Tefsirlerde yer alan *kim*'li cümle örnekleri ise yabancı

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

bir dilden yapılan tercümelelerin etkisiyle söz konusu *kim’siz* cümle yapılarıyla benzerlik göstermemektedir. Bu Kur’an tercümelelerinde yer alan *kim’li* cümle yapılarından bir kaçı şöyledir:

Kim belgürtse olarka ol kim adırtlaşurlar anıñ içinde (Ata, 1994: 30/49a1=16:39).

(Ne zaman onlara bazı şeyleri belli etse/açığa çıkartsa (yani ölüyü diriltse), onlar bunda ihtilafa düştüler.)

Hakikat üze Safa atlıg tag takı Merve atlıg tag Teñriniñ ‘alametlerindin. Kim kim ugrasa ka ‘beğa ya ziyaret kılsa hiç yazuk yok anıñ üze kim tezginsinse ol ikisige (Üşenmez, 2013: [41a]/4= B:158).

(Hakikatte Safa ve Merve adlı dağlar Tanrının alametlerindedir. Kim ki Kabe’ye uğradığında ya da ziyaret ettiğinde her ikisini tavaf etse buna hiç bir günah yoktur.)

Anlar kim kertgünürler örtüglükke takı adakın kılurlar namaznı andın kim ruzi berdimiz anlarka (Kök, 2004:2v/1 (3)).

(Onlar ki, gayba (bilinmeyene) inanırlar ve namazlarını kılarlar, bundan dolaydır ki biz onlara rızık verdik.)

Kutadgu Bilig’deki *kim’li* birleşik cümle yapılarının önemli bir kısmı *kim* bağlacının düşmediği fakat yapıca DLT’deki *kim’siz ol’lu* cümlelerle paralellik gösteren cümlelerden oluşmaktadır. Benzer tipteki bu yapıların dışında kalan *kim’li* cümlelerin *neteg*, *ne*, *kim*, *kayu* ve *meger* gibi sözcüklerle kullanılan *kim’li* birleşik cümleler olduğu görülmektedir. Bu tipteki cümlelerden birkaçı şöyledir:

Neteg kim tiledi me boldı kamug

Kimi kim tilese kılur ol ulug (KB B-6)

“Nasıl ki diledi ve her şey oldu, böylece o kimi isterse onu yüceltir.”

Ne kim işler erse tükelin küder

Tükegli tükese inişke yarar (KB 1050)

“Ne iş varsa ki mükemmelleşmeyi bekler, mükemmelleşince tekrar eksilmeye, inişe geçmeye başlar.”

Et özni negü teg kitergü bolur

Meger kim ölüm tutsa kalsa kalur (KB 3593)

“Vücudunu nasıl bırakırsın, onu ancak (meğer ki), senden ölüm ayırır.”

Atabetü’l-Hakayık’taki *kim* ile kurulmuş birleşik cümle yapılarının ise, DLT’de olduğu gibi enklitik edatı *ol* ile kuvvetlendirildiği görülmektedir. Bu örneklerin DLT’deki *kim’siz ol’lu* cümlelere göre, daha açık, yüzeyde beliren yapıların silinmediği ya da kısmen silindiği cümle yapılarından oluştuğu görülmektedir. Örneklerin tamamına aşağıda karşılaştırma yapılırken yer verilecektir. Burada

sadece iki örnek değerlendirilecektir. Atabetü'l Hakayık'tan aldığımız aşağıdaki örneklerde görülen ilk *kim* zamir olup cümlenin öznesi durumundadır; asıl bağlayıcı olan *kim* ise DLT'de olduğu gibi düşmüştür. İkinci örnekte ise *kim* bağlayıcı olup burada da iki *ol* arasında derin yapıda olan ama yüzey yapıda belirmeyen/düşen *turur* yoktur.

Kim ol (*kim ø*) *yüzçi erse kişi yigi ol*

Kerek erse yiglik yori yüzçi ol (AH, 409-410)

“Kim iki yüzlü ise / iki yüzlü olan ki, o itibar sahibidir. İtibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.”

Yana kereklig sözüm bar saña

Ayayın men anı kulak tut maña

Ol (turur ø)ol kim *tekebbürni yirdin salıp*

Tevazu'nı berk tut yapuş keç aña (AH, 265-268)

“Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver onu sana söyleyeyim, o söz şudur ki, kibri yere bırakıp tevazuyu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.”

3. DLT'de Kim'siz Ol'lu Cümleler

Kim'siz ol'lu cümle olarak adlandırdığımız cümle yapısı varsayımsal *ol turur ol kim* dizilişinde bir ibare bulundurur. Fakat bu dizilişte bazı unsurlar düşer ve yan cümle ile ana cümle birbirine /ol...ol/ yapıyla bağlanır. DLT'de bu tipte 111 cümle tespit edilmiştir. Bu cümleler el yazma metnin 17., 89.-90., 256.-261. ve 460.-499. varakları arasında yer almaktadır. Bu cümlelerin sözcük sayısı artıp azalmakla birlikte yapı genellikle değişmemektedir. Bu nedenle bu cümlelerin sadece bir kısmına yer vererek bunlar üzerinden bazı değerlendirmelere gidilecektir.

Ol kişi ol tarıg arıtğan (88. Varak)

Bu er ol işig uzatgan (88. Varak)

Bu it ol keyikni eđerden (89. Varak)

Ol kişiler ol yomitgan (467. Varak)

Ol tam ol tutçı yıkılğan (467. Varak)

Bu er ol kişi birle tutçı turuşgan (261. Varak)

Ol er ol ewke bargan (17. Varak)

Bu er ol kuşug uçurğan (89. Varak)

Bu neñ ol kapugda kawulğan (259. Varak)

Bu er ol tegme yêrdin tutçı sürülgen (261. Varak)

Bu cümleler, birbirinden farklı değerlendirmelerle basit veya birleşik cümle olarak dizilebilir. Basit cümle olarak baktığımızda 111 cümlenin tamamının *ol*

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

bildirme enklitiğiyle kuvvetlendirilmiş (Yüklem+Özne) yapısında isim cümleleri oldukları söylenebilir. Bu durumda düşen unsurlarla birlikte yapının;

Cümle $\{(Yüklem(ST(S \rightarrow \dot{I})) \leftarrow ((ol \text{ veya } \emptyset) \leftarrow (turur \text{ veya } erür \text{ veya } \emptyset) \leftarrow (ol))) \leftarrow (Özne)\}$ şeklinde oluştuğu gözlenir.

Bu yapıda üçüncü şahsı temsil eden ve örneklerde genellikle sıfat tamlamasından oluşan yüklem düşen *turur* bildirmesinin de görevini yüklenen ve artık bir bildirme enklitiği olarak ortaya çıkan *ol*’u da üzerine alarak, sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş özneyi yüklenmiş ve bir isim cümlesi oluşturmuştur. Cümle, düşen unsurlarla şöyle tasvir edilebilir:

Bu er ol turur ol tegme yêrdin tutçı sürülgen.

Bu cümleyi bu yapıda şöyle anlamlandırabiliriz: “Her yerden devamlı sürülen bu erdir”. Cümlemin anlamını da yapıya uygun olarak devrik şekilde verecek olursak da anlam; “bu erdir her yerden devamlı sürülen” şeklinde ortaya çıkar.

Bu cümle, başka bir bakış açısıyla, *kim* ile kurulmuş fakat *kim* bağlacının düştüğü bir birleşik cümle olarak düşünülebilir. Bu durumda cümle dizilişimiz biraz değişikliğe uğrar ve yapı karşımıza;

Cümle $\{(Yüklem(ST(S \rightarrow \dot{I})) \leftarrow ((ol \text{ veya } \emptyset) \leftarrow (turur \text{ veya } erür \text{ veya } \emptyset) \leftarrow (ol))) /+(kim \text{ veya } \emptyset) / \leftarrow (Özne)\}$ şeklinde çıkar. Bu yapıda ise cümle tasviri olarak şöyle düşünülebilir:

Bu er ol turur ol kim tegme yêrdin tutçı sürülgen

Bu yapıdaki aynı cümleye bu defa “bu erdir ki her yerden daima sürülen” şeklinde anlam vermek mümkündür. *Ol* bildirmesinin yerini değiştirmek ve cümlemin sonuna koymak şartıyla bu cümleye “bu er ki, her yerden daima sürülendir” anlamı da verilebilir.

Bir cümle üzerinden yaptığımız incelemeyi ve bu cümleden hareketle karşımıza çıkan iki farklı yapıyı ve bu yapıların ortaya çıkardığı anlam değişmelerini DLT’de geri kalan bu tipteki bütün cümlelerde sağlamak mümkündür. Bu iki farklı dizilişin ortaya çıkardığı anlam değişmeleri, bu tip cümlelerin çevirilerinde de farklı bir bakış açısının bulunup bulunmadığı sorununu akla getirmektedir. Bu amaçla baktığımız üç DLT çevirisinde bu cümlelere üç farklı şekilde anlam verildiği görülmektedir. Besim Atalay; tercümesinde, bu cümlelerin ortasında yer alan ve bildirme enklitiği olan *ol*’u çeviride çoğunlukla dikkate almamış ve yok saymıştır. Ahmet Bican Ercilasun ise bu bildirme enklitiğinin eklendiği kısmı yüklem olarak değerlendirmiş ve cümleleri basit cümle olarak çevirmiştir. Dankoff ve Kelly ise, bu cümleleri birleşik cümleler olarak görmüş ve İngilizcenin relative clause yapısı içinde tercüme etmiştir. Burada dikkat çeken nokta Ercilasun’un bizim ortaya koymaya çalıştığımız birinci yapıya, Dankoff ve Kelly’nin ise ikinci yapıya bağlı kalarak tercümelerini gerçekleştirmiş olmalarıdır. Karşılaştırma yapmak bakımından bu tip cümlelerden birinin ne şekilde tercüme edildiğini vermek istiyoruz:

Bu eşler ol telim yıp egirgen “Bu, devamlı iğ eğiren kadındır.” (Ercilasun, 2014:81 (90. Varak)).

Bu eşler ol telim yıp egirgen “This is a woman who spins much.” (Dankoff, Kelly, 1982:I, 172 (90. Varak)).

Bu işler ol telim yıp egirgen “Bu kadın çok ip eğirir.” (Atalay, 1992:I, 158).

DLT’de yer alan bu cümlelerde *ol* bildirme enklitiğinin cümle ortasında olduğu görülür. Bu cümlelerin tamamında cümlenin öznesi 3. şahıstadır. Bildirilen ve vurgulanan kısım *bu, ol/vb.* zamirlerle oluşturulan tamlama kısmıdır. Özne ise sıfat-fiil eklerini almış ve bildirme ile yüklemleşmiş olan asıl şahsın niteliğini göstermek için kurgulanmıştır.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz *kim’siz ol’lu* cümle dizilişi, 111 cümle ile aynı yapıda bulunan fakat farklı olarak *ol* bildirme enklitiğinin sona alındığı üç cümlede bozulmuştur. Bu cümlelerde dikkat çeken husus asıl öznenin sonra gelen ve çoğunlukla tamlama halinde olan *men* zahirinin varlığıdır. Bize göre Kaşgarlı bu üç cümlede *men* zamiri ile *ol* ‘lar arasında bir karışıklığa neden olmamak için bu cümlelerde *ol* bildirmesini cümlenin sonuna almıştır.

Ol meniñ birle ok atışğan ol (89. Varak)

Meniñ ışıñ edgülükün etilgen ol (90. Varak)

Ogul meni ewke komıtgan ol (257. Varak)

Yukarıda verdiğimiz ilgili varaklar arasında yer alan bu farklı üç cümleyi bir tarafa bırakacak olursak, *ol* bildirme enklitiğinin 111 cümlenin tümünde cümle ortasında yer aldığı ve cümlelerin *kim* bağlacı taşımamalarına rağmen birleşik cümle gibi bağlanabildikleri görülmektedir. Bu tip cümle yapılarının ortaya çıkması Budist ve Manihaist Uygur edebiyatının ürünü olan bu cümle yapılarının Karahanlı Türkçesi edebî ürünlerine taşındığını göstermesi bakımından önemli olacaktır. Bu durumun somutlaştırılması ve bu tip cümle yapılarının düşen ve düşmeyen unsurlarıyla başta ortaya çıktıkları Manihaist ve Budist eserler olmak üzere, DLT’nin de içinde bulunduğu dönemin eserlerinden Kutadgu Bilig, Atabetü’l-hakayık vb. eserlerde saptanması önem taşımaktadır. Manihaist ve Budist Uygur edebî ürünleriyle ortaya çıkan bu cümle yapısının tüm unsurlarıyla temelde şöyle kurulduğunu düşünmekteyiz:

Cümle {(Yüklem (İsim veya Tamlama(Sıfat→isim))←(ol←(turur veya erür)←ol))+ /kim/+Özne}

Bu cümle yapısında özellikle yüklem kuruluşunda yer alan bir veya birkaç unsurun düştüğü görülebilir. Kutadgu Bilig’de tespit ettiğimiz bir cümle düşmeler ve ikinci *ol* un *kim* bağlacından sonra gelmesi gibi ufak farklarla yukarıdaki cümle dizilişimize örnek olabilecek durumdadır.

Ayur ol kadaşın köni sözlemiş

Söz ol söz turur kim ol aymış timiş (KB 4903)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

Bu cümleyi bazı unsurları düşürerek;

Söz ol söz kim ol aymış timiş

Söz ol kım ol aymış timiş

Söz ol kim aymış timiş

Ol söz kim aymış timiş

Ol söz ol aymış timiş haline getirebiliriz ve bu değişikliklere rağmen anlam her zaman doğru olarak belirir. Bu farklı dizilişler DLT’deki cümlelerin geçirdikleri değişiklikleri de aşağı yukarı vermektedir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi bu cümle yapısını ortaya koyacak başka örneklere Manihaist ve Budist Uygur edebiyatı ürünleri ile Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde de rastlamak mümkündür. Manihaist ve Budist Uygur edebiyatına ait *kim’li* cümleler Şinasi Tekin’in yukarıda anılan ve “Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme” (Tekin, 1965) adını taşıyan makalesinden karşılaştırma yapacağımız yapıya uygunluk gösterenler arasından seçilmiştir. Bu örnekler bizim ortaya koyduğumuz yapıda olup, DLT’deki örneklerde düşen *kim* zamiri korunmuştur. Asıl yapıda düşebilen bazı unsurlar ise bazen düşmekte bazen yer değiştirmekte bazen de korunmaktadır.

Ol kim amtı işletirler (TT, VI, 258)

“Şimdi kullandıkları budur”.

Aşanmış aş kim ol etüzunte kirür ölür (M III, 12, 1-4)

“Vücuduna giren yiyecek ölür”.

Ol kim kamağ mhabutlar birteg ezük titirler (AY 366-23)

“Bütün büyük yaratıklar hepsi birer hayaldir”

Ol kim burkan titir nom oluk erür (TT, VI, 418)

“Burkan olan şey dinin bizzat kendisidir.”

Şinasi Tekin’in yaptığı çalışmadan hareketle bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.

Karahanlı Türkçesinin DLT dışında kalan, Kutadgu Bilig ve Atabetü’l-Hakayık adlı eserlerinde de söz konusu ettiğimiz cümle yapılarına benzer yapıda örneklere rastlamak mümkündür. Bu cümle örneklerinde de bazı unsurların düştüğü, yer değiştirdiği veya korunduğu görülür. Fakat burada aktaracağımız cümle örneklerinin bazısında *kim* bağlacı düşmüştür. Bu yönüyle bu cümleler, DLT’deki cümlelere daha büyük benzerlik taşımaktadırlar. Bazı cümlelerde ise *kim* bağlacı düşmemiş, ve ortaya koymaya çalıştığımız cümle yapısında düşen unsurların büyük kısmını korumak suretiyle varsayımsal olarak kurguladığımız bu cümle yapısının somutlaştırılmasına imkân vermiştir.

Yana kereklig sözmü bar sağa

Ayayın men anı kulak tut mağa

Ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

tevazu' nıberk tut yapuş keç aña (AH, 265-268)

“Sana lüzumlu bir sözümlü daha var, bana kulak ver onu sana söyleyeyim. O söz şudur ki, kibri bir tarafa bırak ve tevazuyu sıkıca tutarak ona sıkıca yapış.”

Bu örnek cümlede yapıdaki *turur/erür* bildirmesinin düştüğü ve görevini *ol* zamirine bıraktığı görülmektedir.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yori yüzçi bol (AH, 409-410)

“İki yüzlü olan/kim iki yüzlüyse, o kişi itibar sahibidir. İtibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.”

Bu örnek cümlede ise özneyi oluşturan şartlı yapı bir sıfat-fiil grubu gibi işletilmiştir. Şartlı yapıların bir sıfat-fiil gibi kullanımına Köktürk harfli metinlerde rastlanmaktadır. Sıfat-fiil almış bir yardımcı fiil gibi kullanılmış olan *erse* yerine aradaki benzerliğin daha açık görülebilmesi için sıfat-fiil eki almış örneğin *bolgan* yardımcı fiilini kullandığımızda cümle; *kim ol yüzçi bolgan kişi yigi ol* şeklini alır. Bu durumda DLT'deki yapıya daha da yaklaşmış oluruz.

Kutadgu Bilig'de de DLT'deki cümle yapısına benzer olan fakat ufak tefek farklarla ayrılan bazı cümleler vardır. Kutadgu Bilig'den alınmış üç cümleyi ana yapılarla dokunmadan sadece bazı düşürmelerle DLT'deki cümle yapılarına benzetmek mümkündür. Bununla ilgili olarak ikinci cümleyle ilgili bir uygulamaya yukarıda yer verildiğinden burada tekrara gidilmeyecektir.

Bu az söz ol ol kim ayıtmışka öz

Cevap birse sözke yanut kılsa öz (KB, 1006)

“Bu az söz (ki), sorulduğu zaman söylenen ve ihtiyacı karşılayandır”.

Ayur ol kadaşın köni sözlemiş

Söz ol söz turur kim ol aymış tımış (KB, 4903)

“(Hükümdar), kardeşin doğru söylemiş. Doğru söz (ki), onun tarafından söylenen sözdür.”

'Aziz ol 'aziz kim 'azizlarka 'iz

Anıydın tegir 'iz 'aziz emdi kız (KB, 1247)

“Aziz odur ki azizlere izzettir. Ondan izzet gelen aziz şimdi çok kıymetlidir, nadirdir.”

Kim'li cümle yapıları Türkçenin Karahanlı Türkçesi döneminden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi eserlerinde *kim* ile kurulan cümlelerin Farsça cümle yapısına uygun oldukları görülmektedir.

Kim bağlacı Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde de devam etmekle birlikte yerini genellikle Farsçadan alınma *ki* bağlacına bırakmıştır. Eski Oğuz Türkçesi dil

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

malzemesi içinde DLT’de görülen *kim’siz ol’lu* cümle yapılarına benzer, yani *kim/ki* bağlacının düştüğü örnekler yer almaktadır. Bu örnekler DLT’deki örneklerden farklı olarak *ol* bildirme enklitiğini bulundurmamaktadır. Bu nedenle konuyu Eski Oğuzca metinlerinden hareketle inceleyen bilim insanları bu tip cümlelere *ki’siz ki’li* cümleler adını vermişlerdir (Akalin, 2004; Tokatlı, 2012). Tıpkı *ki’li* birleşik cümlelerde olduğu gibi bu cümlelerde de ana cümle çoğunlukla yardımcı cümleden önce gelmekte, yardımcı cümle ana cümleye herhangi bir öge olarak katılabilmekte veya ana cümledeki bir ögenin niteleyicisi, tamamlayıcısı olabilmektedir. *Ki* bağlacı olmasa bile ana cümle ile yardımcı cümle birbirini bütünleyen ilişki içerisinde. Bu cümleleri birbirinden ayrı düşünmek anlamı bozar. Ana cümle ile yardımcı cümle arasında bir bağlaç varmış gibi düşünmeli, bu cümleler ona göre değerlendirilmelidir (Akalin, 2004:52). *Ki’si* düşmüş bu cümle yapılarının kullanılmasında da temel hedefin çoğu kez zaten bir filimsi yapıyla bağlama yapıldığı için gerek duyulmayan *ki* bağlacını atmak suretiyle daha basit ve Türkçenin yapısına uygun cümle yapıları oluşturmak olduğu söylenebilir. Akalin’ın (2004) incelediği bu cümlelerden birkaçı şöyle sıralanabilir:

Girüp hücreye gördi ø kız anda yox

Sanasın ø yüregine doxındı ox

“Hücreye girip kızın orada olmadığını gördü. Yüregine ok dokundu sanırsın.”
(Akalin, 2004:52)

Ya İdris eger dilerseñ ø ölen oğlun gine diri ola, Allah'a çok tesbih eyle.

“Ya İdris, eğer ölen oğlunun yine diri olmasını dilerseñ Allah'a çok tesbih eyle.”
(Akalin, 2004:54)

Kim/ki’li cümlelerin Manihaist ve Budist Uygur eserlerinden başlamak üzere Türk dili yapısına girdiği ve bu yapının kesintisiz bir biçimde günümüze kadar geldiği görülmektedir. Bu yapıda zaman zaman bazı unsurlar düşerek veya düşürülerek Türkçenin yapısına aykırı olan durumlar giderilmiştir. Böylece Türkçe olmayan cümle yapısı evrilerek Türkçenin yapısına uygun cümleler elde edilmiştir.

Sonuç

1. Kim/Ki’li birleşik cümleler Türkçenin Eski Uygur dönemi edebî ürünlerine başka dillerin etkisi altında girmiş ve günümüze gelinceye kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu tip birleşik cümlelerde bağlaç olan *kim/ki* bazı eserlerde bilerek ya da bilmeyerek düşmüş/düşürülmüş ve bu tip cümlelerin yerine Türkçenin yapısına daha uygun cümleler ortaya çıkmıştır. Eski Oğuz Türkçesi dönemi eserlerinde ortaya çıkan *ki’li ki’siz* cümleler bu şekilde oluşmuştur.
2. Bu çalışmayla dikkatlerden kaçan Türkçe bir cümle yapısı ortaya konmuştur. Bu tip birleşik cümlelerin yapısında bulunması gereken *kim* bağlacı düşmüş ve yerini *ol* bildirme enklitiğine bırakmıştır. Bu nedenle bu tip cümlelere tarafımızdan *kim’siz ol’lu cümleler* adı verilmiştir.

3. Bu cümlelerin yapısında bulunan *ol* sözcüğünü yüklemi kuvvetlendiren bir enklitik olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte bu cümleler, *kim* bağlayıcısının düştüğü ve *ol'un*, *kim* bağlacının görevini de üstlendiği, *ol'lu* birleşik cümleler olarak da ele alınabilir. Bu değerlendirmemizi Eski Uygur Türkçesinde yer alan *kim*'in düşmediği birleşik cümle yapıları desteklemektedir. Eski Uygur Türkçesinde yer alan *kim'li* birleşik cümlelerde düşmeyen unsurlar, DLT'de düşmüş ve söz konusu ettiğimiz cümle yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır.
4. Şinasi Tekin *kim'li* cümle yapılarının yabancı tesirler ve iki dilli Türkistan ahalisinin etkisiyle ortaya çıktığını düşünür (Tekin, 1965: 65). Kaşgarlı Mahmut da, DLT'de iki dil bilen Türklerin dilini çapraşık ve bozuk olarak niteler. Muhtemeldir ki, Kaşgarlı gerek bu iki dilli Türklerin dilindeki birleşik cümle yapılarından gerekse Manihaist ve Budist Uygur edebiyatında yer alan *kim'li* birleşik cümle yapılarından habersiz değildir. Bizce, Kaşgarlı bu tip cümlelerin çapraşıklığını gidererek Türkçenin yapısına uygun hale getirmiştir. Bu yolla ifadenin Türkçenin cümle yapısına uygun ve tam olarak belirmesine imkân veren fakat herhangi bir yabancı yapıyı içermeyen bir cümle yapısı ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü, (2004). "Eski Anadolu Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları: 51-60.
- ALYILMAZ, Cengiz, (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1979). *Kutadgu Bilig III, Dizin*, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, N. Yüce, K. Eraslan, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
-, (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (KB: Kutadgu Bilig)
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1992). *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara:TDK Yayınları.(AH: Atabetü'l-Hakayık).
-, (1994). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*, 6. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş, Dizin, Notlar*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY Besim (1992). *Divanü Lûgati't- Türk Tercümesi, I-IV Cilt*, Ankara:TDK Yayınları.
- ÇOHADAR, Ece, (2008). *Türkiye Türkçesinde Ki'li Birleşik Cümle Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- DANKOFF R., KELLY, J. (1982-85), *Compendium Of The Turkic Dialect, C I-III*, Harvard University Publication.
- ERASLAN, Kemal, (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyad, (2014). *Divânu Lugâti't-Türk, Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel, (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill
- GABAIN, A. Von, (1998). *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR CÜMLE TÜRÜ:
“Kim(se)siz Ol’lu Cümleler”

- HACİEMİNOĞLU, Necmettin, (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAŞGARLI Mahmud (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk, Tıpkıbasım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (1995). "Türkiye Türkçesinin ki Bağlama ve Şüphe Edatları Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Ankara: TDK Yayınları: 620-624.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÖZKAN, Mustafa (2000). "Eski Türkiye Türkçesinde ki/kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine", *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, 25-28 Eylül, Çeşme-İzmir.
- TEKİN, Şinasi, (1965). "Uygurcada yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme", *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat, (2000). *Orhun Yazıtları*, İstanbul: Yıldız. (KT: Kül Tigin, BK: Bilge Kağan, T: Tunyukuk)
-, (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
- TOKATLI, Suzan, (2012). "Irak Türkmen Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler", *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 4, No. 1: 99-105.
- ÜNLÜ, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi, TİEM 235v/3-450r7.*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÜŞENMEZ, Emek, (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden, Özbekistan Nüshası*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

